

НАЧАЛОТО НА МОДЕРНАТА АЛБАНСКА ДЪРЖАВА, ВИДЯНО ОТ ЕДИН БЪЛГАРСКИ ДИПЛОМАТ

Гл. ас. д-р Георги Н. Георгиев

Коренните промени в политическата карта на Балканския полуостров, осъществени с едноименните (Балкански) войни през 1912-1913 г., издъно преподреждат и дават нова насока на международните отношения в региона. Стремещът към ревизия на създаденото териториално статукво е общ за България, Османската империя и токущо родената албанска държава, докато Сърбия, Гърция, Черна гора и Румъния са решени на всяка цена да запазят придобивките си и “балканското равновесие” по формулата на Букурещкия мирен договор. В сравнение с опасенията от реваншистките блянове на младотурския национализъм появата на “независима” Албания сякаш отваря по-привлекателен хоризонт пред външната политика на Царство България. И то не защото многовековното съжителство на двата народа – българи и албанци, е лишено по някакво изключение от взаимна враждебност. Тъкмо обратното: вследствие от горчивия исторически опит албанецът-мюсюлманин, **“арнаутиът”**, си е спечелил в българския фолклор мрачната слава на грабител и насилник, потвърдена от безброй свидетелства на наши и чужди наблюдатели – дипломати, пътешественици, учени, журналисти и пр. Съвсем не е случаен и фактът, че в разговорната българска реч този екзоним, зает впрочем от турския език (**Arnavut**), обозначава смислово хората със суров, отмъстителен и деспотичен нрав.¹ В по-ново време претенциите, издигнати от идеолозите на закъснялото Албанско национално възраждане (**Rilindja**), обгръщат значителна част от областта Македония и неминуемо се сблъскват с тежненията на преобладаващото там българско население.

¹ Показателна за сливането на масовите фолклорни представи, страданията на потърпевшите от албанския терор и морално-политическите задължения на Родината-Майка към нейните чедя в Македония напр. е една жалба на българи от с. Галичник, Дебърско, достигнала до Министерството на външните работи и изповеданията на Царство България в навечерието на Първата балканска война. Изложението съдържа 19 конкретни примера на толерирани от турските власти албански „зулуми“ (грабежи, отвличания за откуп и убийства), извършени между 12 февруари и 17 август 1912 г., като се подчертава, че тези случаи съставляват “едва десета част” от всички насилия върху тамошното българско население „през това лято”. В документа многократно се употребяват определения от рода на “дивите арнаутски банди”, “дивите арнаутски орди”, “кръвожадните арнаути” и пр. С резолюция от министър-председателя и министър на външните работи Иван Е. Гешов писмото е добавено към сметката “за злодействата в Турция” (ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1198, л. 22).

Заедно с това от края на XIX в. обаче се налага тенденцията към съвместна борба както срещу османската власт, така и срещу сръбската и гръцката пропаганда, чиито домогвания застрашават еднакво българските и албанските народностни интереси. В някои от редакциите си програмата на албанското освободително движение за автономия на “четирите албански вилаета” – Шкодренски, Янински, Скопски (Косовски) и Битолски, търси разграничение с македонските българи въз основа на реалните етнодемографски съотношения в конфликтните зони. След Хуриета от 1908 г. Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и българската държава са притиснати от необходимостта да изяснят позицията си към зачестилите албански въстания против младотурския режим и все по-настоятелните постъпки на техните водачи за помощ от България и от българите в Македония. Сред дейците на ВМОРО, военните експерти и дипломатите си пробива път идеята да се използва мощният заряд на албанските въстания за разplitането и на Македонския въпрос чрез “контролиран взрив” в европейските провинции на Османската империя. Отговорните политически фактори в София, излъчени тогава от русофилските партии, остават в плен на традиционните страхове от албанската заплаха, зад която прозира силуета на Австро-Унгария. В началото на 1912 г. косовският албански лидер Хасан бей Прищина предлага безуспешно на “Българския комитет” в Скопие единодействие за създаването на “обща албанско-македонска държава”. През лятото на с. г. въстаналите под негово ръководство албанци самостоятелно овладяват вилаетския център и заставят Високата порта да преглътне повечето от исканията им за специално третиране (по същество непълна автономия) на земите с албанско население. България, в лицето на цар Фердинанд и правителството на Иван Е. Гешов, вече е направила своя съдбоносен избор: военно решение на Македонския въпрос в опрян на Русия и Антантата “православен” съюз със Сърбия, Гърция и Черна гора.²

² Вж. по-подробно: **Божилова**, Р., Б. Бобев. България и албанският въпрос в началото на XX в. – Исторически преглед, 1982, № 4, 23-41; **Марков**, Г. Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.). – Военноисторически сборник, 1987, № 6, 96-113; **Същият**. “Балканизацията”. Геополитическо явление в конфликтознанието. С., 2011, с. 142 и сл.; **Първанова**, З. Между неосъществения Хюриет и неизбежната война. Националните движения в Европейска Турция и младотурският режим 1908-1912 г. С., 2002, 208-218, 257-267; **Славов**, С. Албанското освободително движение и македонският въпрос в докладите на българските дипломати (1910-1913 г.). – Един завет, 2010, № 1 (70), 26-28; **Elsie**, R. Texts and Documents of Albanian History. 1921/Hasan Bey Prishtina: Brief memoir on the Albanian Uprising of 1912. - http://www.albanianhistory.net/texts20_2/АН1921_3.html и др.

Тук няма място за спекулативни догадки от типа “какво би било, ако...”, но националната катастрофа от 1913 г. връща закономерно българската държавническа и обществена мисъл към пропуснатите, според теоретика на ВМОРО Христо Матов, случаи отпреди войните.³ Израз на скоростния обрат в колективните нагласи е българо-албанското въстание, подкрепено въобще от местните мюсюлмани, през септември с. г. срещу сръбското потисничество в Македония, Косово и окупираните от Белград райони на Северна Албания. В този колкото политически, толкова и психологически контекст протича сближаването между Царство България и Княжество Албания, съответно между компактните маси българи и албанци, попаднали в границите на Сърбия и Гърция. Без да си поставяме за цел да възстановим цялостната картина на българо-албанските отношения през периода, ще се опитаме да хвърлим светлина върху тяхното официално (но все още не напълноценно дипломатическо равнище) начало, което почти съвпада с първата годишнина от обявяването на независимостта на Албания (15/28 ноември 1912 г.).

Със заповед № 234 от 7 октомври 1913 г. Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) командирова “на занятие” в Албания Годор К. Павлов, назначен същия ден с указ № 17 на цар Фердинанд за български генерален консул в Солун.⁴ Назначението и заповедта намират Т. Павлов в Париж. Там той отстоява българската кауза като член на “македонската делегация”, изпратена от ЦК на ВМОРО в столиците на великите сили след Букурещкия мирен договор. Мисията на делегатите е напълно съгласувана с кабинета на д-р Васил Радославов, а те са инструктирани да говорят и за включването “в краен случай” на Македония (или поне на някои нейни краища) като автономна област в албанската държава.⁵ Извън “тежката дума” на ВМОРО, встъпването на Т. Павлов в полето на професионалната дипломатия несъмнено е обусловено от неговите лични качества и от биографията му на национален деец в Македония. Роден в Скопие (1878

³ Христо Матов. Македонска революционна система. Съст. Ц. Билярски. С., 2001, 256-276.

⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 18, а. е. 826, л. 1, 2, 3; Матеева, М. Консулските отношения на България 1879-1986. С., 1988, с. 44; Елдъров, Св. Българите в Албания 1913-1939. Изследване и документи. С., 2000, с. 10. Т. К. Павлов заема номинално, “отдалече”, поста на генерален консул в Солун от 1 октомври 1913 г. до 31 май 1914 г. вкл.

⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1378, л. 31; оп. 18, а. е. 826, л. 33-34; Георгов, Ив. Из спомените ми. – Сборник Илинден 1903-1920. Кн. 5. С., 1926, 61-77; Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893-1919 г.). Документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма). Т. I, Ч. 2. Съст. Ц. Билярски, И. Бурилкова. С., 2007, 1058-1061.

г.), възпитаник на Солунската българска мъжка гимназия “Св. св. Кирил и Методий”, екзархийски учител, следвал право в Лозана, Швейцария, член на Мирския съвет при Българската екзархия и народен представител в Отоманския парламент⁶, той има широки връзки с албанския елит и въпреки че не е дипломат от кариерата, е един от най-вещите (български) познавачи на Албанския въпрос. Само за пример ще посочим, че Хасан бей Прищина, бивш депутат от Косовския вилает, призовава чрез него ВМОРО да се присъедини към въстанието на албанците в името на общо автономно управление.

На 30 октомври 1913 г. Т. Павлов връчва акредитивните си писма на Исмаил Кемал бей, председателя на Временното албанско правителство във Валона, и му предава “желанието на българското правителство да поддържа най-тесни и най-приятелски отношения с новосъздадената независима държава, с която ни свързват толкова общи интереси”. В неподправено сърдечния тон на разговора двамата се уверяват взаимно, че политическото им минало на колеги и съратници от борбата срещу младотурците в Отоманския парламент (където Исмаил Кемал бей е депутат от Берат, Янински вилает⁷), е допълнителен залог за разбирателството между Албания и България.⁸ Исмаил Кемал бей вижда в присъствието на Т. Павлов знак на официално признание на неговото правителство от българска страна – нещо, от което той и намаляващите му привърженици остро се нуждаят, предвид неуреденото вътрешно и външнополитическо положение на Албания, противоречията с опонентите, собствените ограничени ресурси и управленска слабост. Така интерпретира събитието и официозният вестник във Валона “Përlindja e Shqypnies” (“Възраждането на Албания”): “С особено задоволство отбелязваме, че първата държава, която показва искрено приятелство и най-добра воля спрямо Албания, е България. Всъщност България още при лондонската конференция и пред правителствата на шестте велики сили работи в интереса на Албания и защити много правата на албанския народ. Албания не ще забрави никога, че тя бе и продължава да бъде подкрепяна и покровителствана от България в един момент, когато албанският народ има нужда от покрепа. Като белег на горното може да послужи обстоятелството, че България изпраща днес като свой представител почитаемия генерален консул, желаейки, по тоя начин, да влезе в официални сношения с Албания”⁹.

⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 18, л. 32, 33-34. Вж. и: Матеева, М. История на дипломатическите отношения на България. С., 2005, с. 693.

⁷ Вж. Македонското прашање во Османлискиот парламент (1909). Скопје, 2009, с. 197.

⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1375, л. 313.

⁹ Пак там, а. е. 1376, л. 44-45.

Подобно разгласяване с основание тревожи българското правителство, което, макар и зарадвано от “ласкавия прием”, се опитва да избегне вдигането на “излишен шум” около Т. Павлов, за да не бъде обвинено, че се намесва и взема страна във “вътрешните борби” на албанците¹⁰. Временното правителство формално не е признато от великите сили и не контролира цялата територия на страната, поделена между няколко местни управления, наред с независимите кланове в планините на Централна и Северна Албания, международния военен корпус в Шкодра и гръцките окупационни части в Южна Албания. Решенията на Лондонската посланическа конференция от юли с. г. поверяват вътрешната уредба и надзора над Албанското княжество на международна контролна комисия от представители на шестте велики сили и един албански делегат. Две други международни комисии са натоварени да очертаят на терена границите с Черна гора, Сърбия и Гърция. Мисия от холандски офицери се заема с комплектоването, устройството и обучението на албанската жандармерия. В срок от 6 месеца (“или по-късно”) силите трябва да номинират своя избраник за албанския престол¹¹.

На този етап очевидно е немислимо Царство България да завърже редовни дипломатически отношения с какъвто и да е център на властта в Албания. Това става едва през пролетта на 1914 г., след пристигането на избрания княз – германския принц и пруски офицер Вилхелм Вид, и сформирването на албанско национално правителство начело с Турхан паша Пърмети. Българското генерално консулство във Валона с управляващ Т. Павлов е издигнато до ранг на легация, чието седалище се премества в определения за столица гр. Дурацо (Дуръс, Драч). Въпреки че междувременно е назначен за генерален консул в Будапеща (1 юни – 31 декември 1914 г.), Т. Павлов остава като управляващ легацията от 24 април 1914 г. до 13 октомври 1915 г., когато е отзован от МВРИ поради намесата на България в Първата световна война¹².

От момента на установяването си нашето представителство във Валона – генерално консулство без титулярен консул, е задължено преди всичко друго да евакуира спешно македонските българи-бежанци от вътрешността на Албания, за да бъдат превозени по море до Родината-Майка, и да събере достоверна информация за жизнеспособността на албанската държавност. За изпълнението на

¹⁰ Пак там, а. е. 1378, л. 164, 186, 187.

¹¹ По-подробно: **Викърс**, М. Албанците. Съвременна история. Пловдив, 2000, 93-99; **Бартл**, П. Албанци от среднег века до данас. Београд, 2001, 141-148; **Смирнова**, Н. История Албании в XX веке. М., 2003, 55-63 и др.

¹² ЦДА, ф. 176К, оп. 18, л. 5, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 27, 32, 33-34; **Елдьоров**, Св. Цит. съч., 10-11.

първата от тези задачи кабинетът на д-р Васил Радославов изпраща там параход с брашно за гладуващите бежанци, “без разлика [на] вяра и народност”, който прибира група български четници и учители, задържали се в Елбасан поради липса на средства¹³. Хуманитарната помощ повишава и така високите градуси на българофилските чувства, обзели албанското общество. Използвайки това обстоятелство и познанствата си, Т. Павлов бързо успява да добие точна представа за състоянието на “Нова Албания” във вътрешен и международен план, да оцени основните фигури и течения в политическия ѝ живот, да предвиди развитието на редица процеси в по-близка или по-далечна перспектива.

На 12 ноември 1913 г. той обобщава своите впечатления в пространен рапорт до д-р В. Радославов. Въпреки някои прибрзани заключения, коригирани впоследствие от Т. Павлов с набирането на допълнителни сведения, документът може да се отнесе към най-сполучливите анализи в българската дипломация на Балканите през разглеждания период и е истинска награда за изследователските усилия. Заради неговата стойност на исторически извор публикуваме текста му цялостно, като вярваме, че ще предизвика заслужен интерес у читателите. Съставителската намеса е сведена до обяснителните бележки под линия, частичното осъвременяване на правописа и разкриването в квадратни скоби на отделни съкращения и изпуснати думи.

Рапорт № 17 от Българското генерално консулство във Валона до д-р Васил Радославов, министър-председател, министър на вътрешните работи, управляващ Министерството на външните работи и изповеданията относно текущото политическо положение и обществените порядки в Албания

Валона, 12 ноември 1913 г.

Господине Министре,

Имам чест да Ви съобщя, че през двуседмичното ми стоене тук и в Дурацо от личните ми наблюдения, от срещите и разговорите ми с разни албански официални и неофициални лица, с консулите и членовете на международната контролна комисия, установява се следното върху положението в Албания:

¹³ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1376, л. 6, 11, 22, 41-43; а. е. 1378, л. 88, 141, 146.

Понастоящем Албания и политически, и административно е разделена на пет отделни и почти независими една от друга области:

1^о) Валона^{*}, с градовете Елбасан, Берат, Люшня, Фиери, където временното правителство на Исмаил Кемал бей¹⁴, със седалище Валона, упражнява ефективно своята власт;

2^о) Дурацо, с близлежащите градове Тирана, Кроя¹⁵, Пекин, Кавая, Шияк и др. Областта се управлява от Есад паша¹⁶. Под негово председателство в Дурацо заседава нещо като областен народен съвет, кръстен с помпозното име “Сенат”. Членовете на съвета – сенаторите – на брой 18, са делегати на 9-те околии на областта. Те получават месечно по 12 лири възнаграждение. В атрибуциите на сената влизат: проучване нуждите на околията в стопанствено, икономично и административно отношение; гласуване суми за поправка и прокарване на пътища, отваряне училища, назначаване чиновници и пр. Всъщност съветът само санкционира решенията и мероприятията, които Есад паша със своите близки съветници взема и прокарва. По този начин Есад паша иска да облече в една легална форма своите разпоредби, като прикрива отговорността си зад фиктивната такава на едно анонимно и всъщност безотговорно тяло.

* Всички подчертавания в текста следват оригиналния вид на документа.

¹⁴ *Исмаил Кемал (Исмаил Кемали) бей Вльора* (1844-1919). Роден във Валона (алб. Vlorë, Vlora, Вльора). Като член на едноименната влиятелна фамилия прави успешна кариера в османския държавен апарат. Близък сътрудник е на реформатора Мидхат паша – управител (валия) на Дунавския вилает, обхващ българските земи на север от Стара планина заедно със Софийски и Нишкия санджак. Участва в турската правителствена комисия, разследвала под натиска на световното обществено мнение жестокото потушаване на Априлското въстание. След Младотурската революция от 1908 г. Исмаил Кемал бей отстоява в Отоманския парламент албанските интереси с платформата за децентрализация на империята. При избухването на Първата балканска война взема инициативата за свикване на Национално събрание във Валона, което обявява независимостта на Албания, изпреварвайки цялостната окупация на страната от Сърбия, Гърция и Черна гора. В началото на 1914 г. е принуден от МКК да подаде оставка от председателския пост във Временното албанско правителство и заминава за Западна Европа. Умира през 1919 г. в Перуджа, Италия.

¹⁵ Кроя.

¹⁶ *Есад паша Топтани* (1863-1920). Роден в Тирана, депутат в Отоманския парламент (1909-1912 г.), министър на войната и на вътрешните работи в правителството на Турхан паша Пърмети (1914 г.), след прогонването на княз Вилхелм Вид от мюсюлмански бунтовници се обявява за управител на Централна и Северна Албания с подкрепата на Италия и Сърбия (1914-1916 г). Предявява своите претенции да властва над страната с мемоар до Парижката мирна конференция през 1919 г., като изтъква заслугите си за каузата на Антантата в Първата световна война. Заради съглашателството със Сърбия, респ. Кр СХС, във вреда на албанските национални интереси е убит от неговия политически противник Авни Рустеми в Париж.

Разполагайки със сравнително повече средства, Есад паша е успял да уреди горе-долу областта в административно и военно отношения. Няма министерства и министри. Няколко негови приближени хора, повечето роднини, са негласни негови съветници. Такива са: Фадил паша Топтани, Фаик бей Коница¹⁷, братът на последния Мехмед бей Коница¹⁸ и Дервиш Хима¹⁹. Последните са образовани хора с чисто европейски маниери, живели са дълго на запад и говорят по няколко чужди езици;

3°) Шкодренската област, с гр. Шкодра и прилежащите към него местности до 10 км около града. Управлението е в ръцете на комисия, съставена от командантите на международния окупационен корпус²⁰. По-нисшите длъжности са заети от местни хора.

4°) Миредития, на ю[го]и[зток] от Шкодра и с[еверо]и[зток] от Дурацо. Населена преимуществено от албанци католици под шефството на Пренк (княз) Биб-Дода²¹. Доскоро влиянието на Биб-Дода се простираше и върху Алезио (Леш). Обаче от една седмица насам един местен главатар на име Дед Дзоко²² се е отметнал от Биб-Дода и се [е] обявил за самостоятелен господар на Алезио.

5°) Дивата и непристъпна планинска местност Мат, на изток от Дурацо и на запад от Дебър, с част от Дебърската Малесия. Местни главатарии на отделни кланове управляват или по-скоро разбойническуват из цялата област. Напоследък Есад паша се е опитал да привлече на своя страна някои от главатарите на Мат. Похвали ми се

¹⁷ *Фаик бей Коница* (1875-1942). Роден в Коница, Епир, дн. Гърция. Виден албански интелектуалец. Завършва основно образование на турски език в родното си място, а средно на френски език – в Йезуитския колеж в Шкодра, Галатасарайския лицей в Цариград и във Франция. Получава висше образование в Дижонския университет, Collège de France и Харвардския университет. Участва активно в дейността на албанската емигрантска организация “Ватра” (“Огнище”) в САЩ. От 1926 г. до 1939 г. е консул на Албания в САЩ. Почива във Вашингтон.

¹⁸ *Мехмед бей Коница* (1881-1948). Албански политически деец, неколнократен министър на външните работи. Почива в Рим.

¹⁹ *Дервиш Хима* – псевдоним на албанския публицист и национален деец *Ибрахим Мехмед Наджи* (1873-1928), родом от Струга, дн. Р Македония.

²⁰ Международният окупационен корпус поема управлението на гр. Шкодра и околността му след като великите сили принуждават черногорската армия да се изтегли оттам през май 1913 г.

²¹ *Пренк Биб Дода* (1858-1920). Наследствен вожд (капитан) на католиците-мирдити със седалище в Орош, Северна Албания. През Балканските войни се опитва да получи подкрепата на Сърбия и Черна гора за държавно обособяване на католическите кланове под негово ръководство. След избора и пристигането на княз Вилхелм Вид заема за кратко поста на външен министър през 1914 г. След Първата световна война е заместник министър-председател в правителството на Турхан паша Пърмети. Убит близо до Алезио в резултат от кръвна вражда.

²² *Дед Цоку* от племето Келменди.

даже, че е назначил одного от тях, Юсуф бей, за каймакамин на околията. Узнах, че Юсуф бей действително е заминал преди 10 дни за Мат. Сведущи лица обаче уверяват, че неговата власт едва ли ще се простира по-далеч от границите на родното му село или даже във от оградата на укрепения му замък (куле). Матчани са мюсюлмани, но жените им ходят открити; охотно се женят за католикини от съседната Мирдития и, което е най-чудно, дават на католици-мирдити дъщерите си, които по тоя начин стават християнки-католикини. За забелязване е, че през турското владичество матчани са били всякога *de facto* независими и не са плащали никакъв данък. В повечето места турски крак никога не е стъпвал. През първата балканска война сърбите, които бяха завзели даже Дурацо, не са успели да проникнат в Мат. През последното въстание, в което матчани взеха живо участие, главно при нападението и ограбването на Дебър, сърбите залудо се опитвали да проникнат в непристъпните гнезда на дивите и храбри планинци. При настоящия ред на работите в Албания може се каза, че матчани съставляват за сега най-надеждния оплот срещу едно евентуално сръбско нашествие откъм Дебър.

Независимостта на Албания е била прокламирана във Валона на 15 ноември миналата година. Веднага било съставено временно правителство с председател Исмаил Кемал бей и подпредседател Качиори²³, викарий на албанския католически епископ в Дурацо. Наскоро обаче започнали несъгласия между членовете на временното правителство. Най-напред Качиори и министърът на пътищата и съобщенията Митхад бей Фрашери²⁴ подават оставка. Наскоро напущат властта и други членове на временното правителство, които Исмаил Кемал бей замества с нови лица. Изобщо деспотичното държане на Исмаил Кемал, който във всичко и навсякъде се меси, плюс амбициите на отделните шефове, способствуват най-много за нестабилността на положението и за царящата анархия.

След падането на Шкодра явява се в Албания нов фактор в лицето на Есад паша. Потомък на древната болярска фамилия Топтани, крупен

²³ *Дом (доң) Никола Качори* (1862-1917). Роден в покрайнината Люра, Североизточна Албания. Деец на Албанското възраждане, участник в Националното събрание във Валона през 1912 г. Почива във Виена.

²⁴ *Митхад (Мидхад) бей Фрашъри* (1880-1949). Роден в Янина, дн. Гърция. Политически деец, журналист и писател (известен под псевдонима *Lito Skëndo/Skendo*, *Люмо Скъндо/Скендо*), син на именития албански възрожденец Абдюл бей Фрашъри. През 1918 г. влиза в правителството на Турхан паша Пърмети, а през 1920 г. е избран за ръководител на албанската делегация на Парижката мирна конференция. През 1942 г. става основател и лидер на националистическата организация Бали Комбътар (Национален фронт). Почива в Ню Йорк като политически емигрант.

земевладелец, ползуващ се с влияние в цялата област на Дурацо, в роднински връзки с повечето от байрактарите на разните кланове, Есад паша се явява, освен туй, с ореола на блестящ генерал и доблестен защитник на Шкодра. Напуснал крепостта с военни почести, с целия гарнизон, снабден с топове и муниции, той се явява като ефективна сила, за която слабото правителство на Исмаил Кемал не е могло да не държи сметка. Искрени патриоти-албанци, общи приятели на двамата шефове, правят опити за сближение помежду им. Благодарение на техните усилия и със съдействието на австрийската дипломация, честолюбивият паша, който се бе оттеглил с войската си в Тирана, скланя да отиде във Валона и да поеме управлението на министерството на вътрешните работи. Пристига във Валона в началото на м. юни. Скоро обаче различието в характерите на двамата шефове, които още в турско време не съвсем се спогаждаха, довежда ги до пълен разрыв. След 10-дневно министерствуване Есад паша напуска окончателно Валона. Падна ми се да прочета едно копие от писмената оставка на пашата, където той обвинява Исмаил Кемала в незачитане решенията на Министерския съвет, в произволничене и лошо управление, което може да докара страната до гибел. Въпреки искреното си желание да работи съвместно с шефа на временното правителство, той се вижда принуден да се оттегли от властта, за да не носи повече отговорност за вършеното. Всъщност причината на разрива се крие в чисто властолюбивите замисли на двамата, всеки от които се смята за лице, което трябва да играе първенствующа роль. Наскоро и други членове от кабинета влизат в конфликт с председателя. Преди пет седмици министърът на войната Мехмед паша Дерала от Тетово²⁵, на земледелието, Хасан бей от Прищина²⁶, на външните работи, Мюфид бей Либохова²⁷ и на правосъдието, Пога²⁸, подават на председателя едно писмено заявление, съдържащо искания, отбелязани в 4 пункта. Военният министър Мехмед

²⁵ *Мехмед паша Дерала*, по произход от с. Градец, Тетовско, е бивш генерал от турската армия, един от ръководителите на албанското въстание през 1912 г.

²⁶ *Хасан бей Прищина* (1873-1933). Роден във Вучитрърн, Косово. Министър на пощите и съобщенията (1914 г.), министър-председател (1921 г.) на Албания. Водач на албанската иридената в Косово преди и след Първата световна война. Непримирич противник на авторитарния режим на Ахмед Зогу, дошъл на власт с помощта на Кр СХС. Убит в Солун от Ибрахим Чело – най-вероятно агент на крал Ахмед Зогу.

²⁷ *Мюфид (Мюфит) бей Либохова* (1876-1927). Роден в Либохова, Южна Албания. Политически деец, депутат в Отоманския парламент (1908-1912 г.), от 1912 г. до смъртта си заема различни министерски постове в албанската държава. Почива в Саранда, Южна Албания.

²⁸ *Петро Пога*, православен християнин от Еринд, Южна Албания, деец на Албанското национално възрождение. Радетел за въвеждането в Албания на модерна правна система от западен тип.

паша, стар мой познат от Скопие, ми предаде копие на турски от това заявление. Давам в превод на български тук четирите искания, формуирани в него:

1^о) Да се направят незабавно всички нужни постъпки за по-скорошното избиране и доваждане на владетелния княз;

2^о) Да се премести седалището на правителството временно в Елбасан, Шкодра или другаде;

3^о) Да се вземат мерки за по-скорошното идване на чуждестранните офицери за реорганизиране на жандармерията съгласно постановленията на лондонската конференция;

4^о) Да се изработи веднага правилник, който да определя точно правата, длъжностите и отговорностите на всеки министър.

Най-голям повод за недоволство предизвиквало винаги безконтролното управление на Исмаил Кемал, както и незачитането от негова страна правата на министрите. Мехмед паша ми каза, че стават назначавания и уволнения на офицери без негово знание. Пристигнал преди месец тук офицеринът от австрийската армия Леополд Гиларди²⁹ с цел да сформирова митральозна рота и да я обучава в стрелба: военният министър нищо не знае по това. Исмаил Кемал бей има срещи с консулите и делегатите, води някакви преговори с тях: министърът на външните работи не е в течение на говореното или уговореното. Стават назначавания или уволнения на чиновници по ведомствата на министерствата на земледелието, пътищата и съобщенията и пр., респективните министри не биват консултирани. Четвъртият пункт от формуираните в горепоменатото заявление искания има за цел именно да премахне тая аномалия в управлението, като с особен правилник се определят правата и длъжностите на разните министри. Колкото голяма и да е дозата от преувеличение в горните изявления на Мехмед паша, направени мен доверително, сведенията ми и от други източници потвърждават в значителна степен верността на горното.

Поради неизпълнението на посочените в поменатото заявление искания, най-напред Хасан бей, министърът на земеделието, напуща Валона и през Елбасан заминава за Дурацо, където и го срещнах. Небезинтересно ще е, мисля, да дам една малка характеристика на тоя албански деец, повикан според мене да играе видна роль в бъдеще. Горещ привърженик на българо-албанското съглашение още като депутат в отоманския парламент, където се държа достойно и смело, Хасан бей бе душата и ръководния ум на албанското въстание през лятото на 1912 год., когато албанците завзеха даже Скопие. Неговото

²⁹ Или *Леон де Гиларди* (1881-1935) – хърватин по народност, кариерното му развитие в албанската армия стига до поста генерал-инспектор (1928 г.). Убит от метежници срещу режима на крал Ахмед Зогу.

влияние в Косовско е огромно. Обладаващ доста положителни качества, може би [е] само ентузиастично повече отколкото трябва, той е човекът, който още преди три години заявяваше, че бъдещето в Балканите е на двете раси: българска и албанска. Това не е фанфаронада от негова страна, понеже искрено вярва в туй; не е и подмазване спрямо нас, защото го е казвал пред турци и гърци.

С оттегляването на Хасан бея положението на Исмаил Кемал значително се влошава. Мюфид бей, министърът на външните работи, излиза от кабинета и става член-делегат на международната контролна комисия. Преди една седмица и министърът на пътищата и съобщенията, Пандели Чали³⁰, напуска властта. Министърът на пощите и телеграфа, Лев Носи³¹, уверяват, чака да приключи сметките на поверения му департамент и да се оттегли. Мехмед паша и министърът на правосъдието, Пога, не са подали формално оставка, обаче не присъствуват на заседанията на Съвета.

По тоя начин еднички почти привърженици на Исмаил Кемал остават албанецът-католик Гуракуки³², министър на просветата, и Чако, министър на финансите, албанец-православен, бивш юрист-консулт при компанията на багдадската железница в Цариград.

Някои слепи привърженици на Исмаил Кемал искат да видят в неговото лице един албански Стамболов, чиято желязна ръка би турила ред в страната и би докарала обединението на албанския народ. Вън от обстоятелството, че престарелият вече председател на временното правителство далеч не притежава *l'étouffe d'un Stamboloff*³³, сегашното политическо положение на страната съвсем не отговаря на една стамболовска политика. Когато страната ще има свой владетелен княз и

³⁰ Пандели Цале.

³¹ *Леф Носи* (1873-1946). Произхожда от заможна търговско семейство на православни християни в Елбасан. Публицист, просветител и политически деец с траен интерес към албанската история и фолклор. В годините на Втората световна война се присъединява към организацията Бали Комбътар и е сред водещите фигури на антикомунистическата съпротива. По време на германската окупация е избран за председател на Националното събрание и влиза в състава на Висшия регентски съвет (1943-1944 г.). Заловен е от комунистическите власти при опит да напусне страната и след съдебен процес в Тирана е екзекутиран като колаборационист.

³² *Луидж Гуракуки/Гуракучи* (1879-1925). Роден в Шкодра, по вероизповедание християнин-католик. Изтъкнат деец на Албанското национално възраждане, поет, просветител и революционер. Директор на първото училище за подготовка на албански учители в Елбасан (основано 1909 г.), участник във въстанията против младотурския режим през 1911-1912 г. Става министър на образованието в правителството на Турхан паша Пърмети през 1918 г., на вътрешните работи в правителството на Хасан бей Прищина през 1921 г., на финансите в правителството на Фан Ноли през 1924 г. Убит от агент на Ахмед Зогу в Бари, Италия.

³³ Материята на един Стамболов (фр.).

редовно правителство, един енергичен и организаторски ум, даже с похвати на диктатор, би бил необходим за умиротворението и организирането на страната. Засега обаче, при съществуващите конкуренции главно от личен характер, за отстранението на които се иска повече сърчност (*doigté*), отколко груба сила, един Мазарини би бил по намясто, отколко един Ришельо, или, за да не отивам толкова далеч, един Кавур би свършил по-добра работа от един Бисмарк.

Положението се усложнява още повече: 1^о) поради неопределеността на границите, главно към юг, с Гърция; 2^о) поради въпроса за бъдещата столица, по който се сблъскват покрай локални интереси и ония на съседни държави, главно Австро-Унгария и Италия, и най-после 3^о) поради въпроса за бъдещия владетелен принц и неговото идване в Албания.

За да бъде настоящето изложение по-пълно и да даде горе-долу вярна картина на сегашното положение в Албания, потребно е да зачекна и горните три въпроса по ред.

Съгласно решението на посланишката конференция в Лондон двете комисии по определяне окончателните граници на Албания трябва да привършат работите си най-късно до 30 ноември н[ов] ст[ил]. Евакуирането на завзетите от гръцки войски албански земи трябва да се извърши до края на м. декември н. г. Комисията по определяне границите със Сърбия, определени *grosso modo*³⁴ още в Лондон, ще привърши работите си скоро. Понастоящем тя се намира около Ябланица, на запад от Охридското езеро. Не тъй стои въпросът с определяне южната граница: гърците претендират да си присвоят почти цяла Южна Албания, която те наричат Епир, така че границата да минава на север от Аргирокастро. Създават се хиляди мъчнотии на делимитационната комисия, устройват се гръкофилски манифестации по всички места, където минава тя, докарват се от южните гръцки места жени, представяни като мюсюлманки-гъркини; подават се колективни заявления, в които подписавшите заявяват, че са верни чада на Гърция и че предпочитат да умрат, отколкото да бъдат насилно откъснати от майка Еллада. Работата на комисията се тормози и от постоянните разногласия между членовете на самата комисия, главно ония на държавите от Тройния съюз и на Тройното съглашение. Преди две седмици работите бяха вече дошли до пълен разрыв, когато английският делегат се яви с ново предложение: при определянето границата да се не взима предвид изключително етнографическия принцип, а присъединението на тая или оная област към Албания или Гърция да става предимно с оглед на изисквания от географически, економически и стратегически характер.

³⁴ Наедро, в общи линии, грубо (лат.).

Трансакционното предложение на Англия имаше всички шансове да бъде възприето, когато внезапната смърт, преди няколко дни, на австрийския делегат, Билински, доде да прекъсне работата на комисията. Назначен е временно на негово място австрийският вицеконсул в Янина. Никой обаче не вярва, че до определения срок комисията ще може да привърши работата си.

Въпросът за определяне границите е в свързка с оня за идването на принца. Действително, мъчно би се решил един владетелен княз да поеме короната на една държава без определена територия, без установени граници, признати като окончателни от съседните страни и от Европа. Доскоро многобройните кандидати за албанския престол, сноването из Албания на техни емисари, интригите на заинтересовани във въпроса страни съставляваха нов източник за възбуждение. Напоследък страстите, повдигнати от тоя въпрос, значително са поутихнали. Изглежда, че изборът на европейските сили ще падне върху принца Guillaume de Wied³⁵. Австрия и Италия официално вече са уведомили албанското временно правителство и Есад паша, че възприемат неговата кандидатура. Очаква се и другите 4 сили да сторят същото. При все това интригите продължават, особено на север; младотурците чрез свои емисари действуват пред мюсюлманското население в Шкодренската област да иска египетския принц Ахмед Фуад³⁶, чиято кандидатура, уверяват, се поддържа и от Англия. Странното при пръв поглед е, че голяма част от албанците-католици около Алезии и в Миредития са за него. Обяснението на туй е просто: при един владетелен принц мюсюлманин държавата ще се счита мюсюлманска и следователно албанците-католици, предимно духовенството, смятат, че ще могат по-лесно да запазят привилегиите, с които се ползуваха в турско време. Една част от католическото духовенство действа също в полза на Вюртембергския принц Урах, католик. На всеки случай цялата почти интелигенция, без разлика на вяра, е за принц Вид, който, като протестантин, следователно непринадлежащ към никоя от съществуващите в Албания религии или изповедания, ще съумее да групира около трона си всички албанци, без разлика на вяра.

Въпросът за бъдещата столица на Албания е предмет на постоянни интриги, тълкувания и догадки. Градовете, за които най-много се говори, са: Елбасан, Шкодра, Тирана и Валона. По своето географическо положение, в центъра на днешна Албания, Елбасан изглежда като най-подходящ за столица. Вън от това, в езиково и

³⁵ Френската транскрипция на Wilhelm zu Wied (Вилхелм Вид).

³⁶ Ахмед Фуад паша (1868-1936). Султан (от 1917 г.) и крал (от 1922 г. до смъртта си) на Египет от династията на Мохамед Али паша, албанец по произход.

етнографично отношение Елбасан се намира по средата между Гегите на север и Тоските на юг³⁷. Местният идиом съдържа еднакво количество елементи от гегското наречие и от онова на тоските. Литературният език, още несформирован, на който се пишат книгите и вестниците, е от същото наречие. При все туй, негодите на Елбасан като бъдеща столица са много и от разнообразен характер. Преди всичко липсата на пътища прави съобщенията с околните места и крайморските градове извънредно трудни. От никъде никаква кола не може да отиде до Елбасан. Разстоянието между Валона и Елбасан представлява 2 $\frac{1}{2}$ до 3 дена път на кон и то не през сезона на дъждовете. Зимно време, па и пролет, градът остава почти откъснат от външния свят. До Охрид има два дни път, до Дурацо 18 часа. Градът е разположен в една нездрава блатиста местност с постоянно върлуваща малария, особено лятно време. Градът е стар, нечист, с криви и тесни улици и има около 14-15 хиляди жители. Вън от конака на местния първенец Акиф паша³⁸ и на двама-трима бейове, всички други къщи са едноетажни, неизмазани с вар и без кумин. По традиция от феодалната епоха, спазена тук на много места, само боят се ползува с привилегията да има на къщата си кумин и да я белоса отвън. В училищно отношение Елбасан стои най-добре от всички други градове на Албания. Има 5 първоначални училища, едно полугимназия, полупедагогическо за подготвяне учители за основни училища.

Шкодра, бивш вилаетски център, е най-населеният и най-уреденият град на Албания. Има доста сносни обществени здания и много казарми. В политическо отношение близостта му с Косовско го прави сгоден наблюдателен пункт за сръбска и черногорска Албания. За жалост градът е само на четвърт час разстояние от черногорската граница, в най-отдалечения северозападен край на Албания. Северните албанци и австрийците агитират силно, щото изборът за столица да падне върху Шкодра.

Валона, седалище на временното правителство, има 5-6 хиляди жители и е разположен на $\frac{1}{2}$ час път от морския бряг. Има доста удобно пристанище, естествено защитено от силни ветрове. Един вълнолом от северната му страна и малко драгаж на морското дъно би направили от него едно от най-добрите пристанища на Адриатическото море. Градецът е стар, нечист, без удобни здания, без хотели, гостилници и

³⁷ Двете основни диалектни и етнографски групи на албанската народност.

³⁸ *Акиф паша Бичаку, или Елбасани/Елбасанли* (1861-1926). Окръжен управител (мютесариф) на Елбасан в администрацията на Исмаил Кемал бей, през 1920 г. е избран от конгреса в Люшня за член на Висшия регентски съвет, през 1923-1924 г. е представител на Корча в албанския парламент от фракцията на Фан Ноли. Умира в изгнание след преврата и установяването на диктатурата на Ахмед Зогу.

пр. Главното му неудобство обаче е в съвършено нездравия климат: градът е обиколен отвсякъде с пространни блатисти и мочурливи местности, където маларията е свила сигурно гнездо и върлува цяла година, а особено лете, когато градът почти опустява. Потребни ще са големи суми и дългогодишна усилена работа, докато блатата бъдат пресушени и местността заздравена. Вън от туй, по своето географическо положение, в югозападния кът на Албания, без връзка с вътрешността, много отдалечен от Косовско, градът е съвсем неподходящ за столица. Само Исмаил Кемал лично и отчасти италианците държат за Валона и то като противовес на австрийското искане за Шкодра. В края на краищата изглежда, че ще се съгласят върху Елбасан или Тирана.

Тирана е доста красив търговски град с 14 хиляди жители, разположен в едно здраво и удобно за разширяване на града плато. Намира се на 38 км на изток от Дурацо, с който го свързва удобен шосеен път, по който могат да вървят и автомобили. Сега населението му заедно с бежанците от Дебърско достига 22-25 хиляди. Има доста красиви здания, повечето от дялан камък, доставяван от една близка кариера. Околностите са покрити с гъсти гори, запазени благодарение грижите на местните феодали от рода Топтани. Местността в здравословно отношение представлява най-големи удобства. Лятно време консулите и по-заможните търговци от Дурацо намират прибежище от върлуващата малария именно в Тирана. Дурацо е естественият порт на Тирана и на цялата област до Елбасан на юг, Дебърската Малисия на изток и Миредития на север. Една железница, за която замислюва вече Есад паша, между Тирана и Дурацо би увеличила в значителна степен търговията и населението на двата града. По този начин Дурацо и Тирана ще представляват в миниатюрен вид албанските Пирей и Атина. По всичко изглежда, че изборът за столица ще се спре върху Тирана, който съединява в себе си всички условия, за да стане в недалечно бъдеще голям, богат и населен град. Бедата е само там, че той е гнездо на фамилията Топтани, член на която е самият Есад паша. Това би възбудило и възбужда и сега завист и противодействие от страна на други, враждебно настроени спрямо Есада кланове.

За сведение ще помена и градеца Кроя, албанското Търново, стара столица на Албания, разположена на с[еверо]и[зток] от Дурацо в една планинска местност на 650 м от морското равнище. Само малцина албанци патриоти под обаянието на миналото величие на Албания поменават и този град като вероятна бъдеща столица.

В заключение, положението в Албания понастоящем може да се резюмира в следното: в политическо и административно отношение има 5 или 6 отделни правителства, без връзка помежду си; някои, като ония

на Есад и Кемал, в явни неприязнени отношения; други, като Алезео и Миредития, в приятелски, почти съюзнически връзки с временното правителство в Авлона; всички обаче, непризнаващи ничия власт, управляват се самостоятелно, някъде със зачатъци от администрация, другаде със спазване едновременния средновековен строй. Покрай това заслужава да се отбележи и подчертае относителната сигурност и ред в страната; кръвните борби [са] прекъснати; съперничествата и крамолите на шефове като Исмаил Кемал и Есад се свеждат до улични словопрения или вестникарски полемики. Ако обаче някой от тях рече да си послужи със сила, сигурно не би намерил ни един албанец, който да дигне оръжие срещу брата си. Различието по вяра и изповедание не се почти чувствува; мюсюлманинът не е фанатик и християнинът е третиран на равна нога с правоверния. Трябва също да се отнесе в областта на легендите и прословутата вражда между Геги и Тоски. Това течение, изкусно създадено едно време от гърци, поддържано напоследък и от сърби, почти не съществува.

На всеки случай онова, което прави впечатление на всички чужденци тук, онова, което констатират всички безпристрастни наблюдатели, кореспонденти на вестници и пр. е, че въпреки политико-административния хаос, въпреки съперничествата и враждите на отделните шефове, страната вече цяла година прекара без особени сътресения – нещо, което в много по-напреднали страни би докарало неминуемо до междуособни граждански войни. Това е едно ценно доказателство за положителните расови качества и здравия разсъдък на албанския народ.

За премахване разногласията и туряне ред в страната големи надежди се възлагат върху принца. Малко наивно, по моему, мнозина патриоти албанци очакват принца като един *Deus ex machina*³⁹, който, като по чудо, ще уреди и умири всичко. Мисля, че в това отношение предстоят им немалко разочарования, защото потребно е да се работи много, твърде много, докато страната излезе от туй хаотично положение, в което е просъществувала цели столетия.

Приемете, Господине Министре, уверения в най-отличните ми към Вас почитания.

Т. К. Павлов

ЩДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1376, л. 48-55. Оригинал. Ръкопис.

³⁹ Букв. “Бог от машина” (лат.). Изразът идва от древногръцкия и римския театър. Означава намесата на бог, чието спускане от небесата, представяно с помощта на специални механизми, въвежда ред в обърканите до безизходица дела на смъртните.